

Originele publicatie: Van Rooy, R. (2013). “Bekvechten over Babel: Origenes’ *Tegen Celsus* en Cyrillus’ *Tegen Julianus*”. *Hermeneus. Tijdschrift voor Antieke Cultuur*, 85 (2), 88-93.

[88]

Bekvechten over Babel: Origenes’ *Tegen Celsus* en Cyrillus’ *Tegen Julianus*

Polemieken zijn van alle tijden. Wie bijvoorbeeld een krant leest of een parlementszitting bekijkt, zal er minstens enkele sporen van een beginnende of nog smeulende onenigheid aantreffen. Antieke debatten kunnen we helaas niet meer bijwonen, maar dat er heel wat werd gebekvecht is duidelijk. Zo bestookten heidenen en christenen elkaar om de haverklap met allerhande pennentwisten, onder meer over taalgerelateerde kwesties, zoals ‘Wat is de oertaal?’ en ‘Waaraan is de grote verscheidenheid aan talen te wijten?’.

Ook de twee Griekse kerkvaders Origenes (185 – 253/254 n.Chr.) en Cyrillus van Alexandrië (2de helft van de 4de eeuw – 444 n.Chr.) zien zich genoodzaakt om deze thema’s te behandelen wanneer ze met de heidense filosoof Celsus (*floruit* circa 178 n.Chr.) respectievelijk Julianus de Afvallige (331/332 – 363 n.Chr.) in aanvaring komen. Deze twee disputen verliepen duidelijk niet erg netjes, want geen van beide kerkvaders deinsde ervoor terug om een dode van repliek te dienen. Zo schrijft Origenes, een bedrijvig filosoof en Bijbelexegeet uit Alexandrië, zijn *Tegen Celsus* (Κατὰ Κέλσου) pas 70 jaar na de publicatie van Celsus’ antichristelijke *Ware woord* (Ἀληθὴς λόγος). Met grote vastberadenheid tracht hij deze doorn uit het oog van alle christenen te verwijderen door Celsus’ kritiek systematisch te weerleggen. Klaarblijkelijk met succes: Celsus’ werk is ons nagenoeg enkel bekend uit de passages die Origenes citeert. Zijn leer en geschriften lijken daarna voorgoed van het toneel te zijn verdwenen.

Op zoek naar de oertaal

De talige kwestie die Origenes het meest uitdiept is het probleem van de *lingua Adamica*, de taal die Adam in het paradijs zou hebben gesproken (*Tegen Celsus* 3, 5-8). Volgens de kerkvader is deze oertaal overduidelijk het Hebreeuws, dat hij ook zelf beheerste, tenminste als we Eusebius van Caesarea (voor 264/265 – circa 339/340 n.Chr.) mogen geloven (*Kerkgeschiedenis* 6, 16, 1). Deze opvatting had hij al geruime tijd voor zijn aanval op Celsus opgetekend in zijn *Homilieën bij Numeri* (*In Numeros homiliae*) 11, 4, die we enkel nog in de Latijnse vertaling van Rufinus van Aquileia († 410 n.Chr.) kennen:

‘... allicht waren de mannen die waarschijnlijk ook de [89] grondleggers van de talen en van de spraak waren, zelf ook de stamvaders van de verscheidene volkeren. Maar de taal

die in het begin via Adam was overgeleverd – volgens ons het Hebreeuws – bleef bij die groep mensen die geen deel van een engel of een stamvader zijn geworden, maar die ‘Gods portie’ zijn gebleven.’¹

Celsus had echter betoogd dat het Joodse volk oorspronkelijk van Egyptische origine was. Uit ongenoegen over de schandelijke behandeling door de Egyptische bovenlaag zouden zij in opstand zijn gekomen en zich op wonderlijke wijze (παράδοξως) een nieuwe etnische identiteit hebben aangemeten (*Tegen Celsus* 3, 7). Origenes vindt dat Celsus hierbij een aantal details over het hoofd heeft gezien. De kerkvader werkt zijn eerste argument, dat ‘taalkundig-historisch’ van aard is, het grondigst uit. Hoe kan Celsus verklaren dat dit volk Hebreeuws sprak en geen Egyptisch (of een variant daarvan), twee duidelijk verschillende talen? Was de Hebreeuwse taal een *creatio ex nihilo* van deze separatistische Egyptische rebellen, uit haat tegen hun Egyptische moedertaal? En waarom opteerden ze juist voor deze ‘nieuwe’ taal en namen ze niet hun toevlucht tot reeds bestaande talen zoals het Syrisch en het Fenicisch (*Tegen Celsus* 3, 6-7)? Deze kwesties leidden Origenes uiteindelijk tot de volgende conclusie:

‘En als je de kwestie rond de uittocht uit het Egyptische land nauwgezetter onderzoekt, mag je inderdaad stellen dat het onwaarschijnlijk is dat een geheel volk gezamenlijk het zogenaamde Hebreeuws, alsof het een door God geschonken taal is, heeft aangenomen, toen een van hun profeten zei (*Septuagint, Psalmen* 80, 6): “Bij hun uittocht uit het Egyptische land hoorde hij een taal die hij niet kende.”’ (*Tegen Celsus* 3, 7).

Origenes spot nietsontziend met Celsus’ absurde visie op de genealogie van het Joodse volk, die hij op de spits drijft met de uitwerking van zijn ‘taalkundig’ argument over de ouderdom van het Hebreeuws. In de onderstaande passage, die een mooie samenvatting van zijn weerlegging vormt, verweeft hij dit met een ‘historisch’ en een ‘paleografisch’ argument:

‘Ook al voor hun tocht naar Egypte beschikten de Hebreeën immers over een voorvaderlijke taal, en in vergelijking met de letters van de Egyptenaren hadden de Hebreeuwse een andere vorm. Mozes gebruikte die letters, toen hij de vijf boeken schreef die de joden als heilig beschouwen.’ (*Tegen Celsus* 3, 6).

Zijn ‘historische’ argument baseert hij duidelijk op de Bijbel: die stelt namelijk dat de Joden vanuit Judea naar Egypte zijn vertrokken ten gevolge van een hongersnood in hun thuisland Kanaän (zie *Genesis* 42-50). Op grond hiervan wil hij ‘geschiedkundig’ bewijzen dat zij een apart volk vormen met een eigen etnische identiteit en een eigen taal. Bovendien beschikken zij over een afzonderlijk alfabet dat volgens Origenes vele generaties ouder moet zijn dan de Egyptische hiërogliefen. Celsus had daarnaast nog gesteld dat de verscheidenheid aan talen en het grote aantal volkeren in rechtstreeks verband staan met de intrinsiek polytheïstische aard van de wereld. Origenes brengt hier echter tegen in dat de indeling in verschillende talen en volkeren – na een [90] periode van eenheid – integraal het werk is geweest van de joods-christelijke God, als straf voor de hoogmoed van de mensheid. Als direct gevolg van deze straf hebben de oorspronkelijke woorden door de Babelse spraakverwarring bovendien ook (een deel van) hun helderheid van betekenis verloren. Hun essentie kan echter worden hersteld door grammaticale en etymologische analyse. Samengevat: taaldiversiteit is een door God gegenereerd feit en geen gevolg van het polytheïsme op aarde, zoals Celsus had beweerd. Sterker nog, God staat boven alle talen en is ze ook allemaal machtig:

‘En de Heer van elke taal hoort de mensen bidden in elke taal, en Hij hoort het, om het zo te zeggen, als één stem wat de betekenis betreft, uitgedrukt in verscheidene talen.’
(*Tegen Celsus* 8, 37).

Homerus in Babel: een geval van christelijk plagiaat?

Celsus beticht de christenen er ook van leentjebuurt te hebben gespeeld bij de Griekse mythologie. Het verhaal over de toren van Babel zou namelijk een joods-christelijke adaptatie zijn van het mythische relaas over de Aloadae (Ἀλωάδαι), de ‘telgen van Aloëus’, die voor zover wij weten voor het eerst in Homerus’ *Odyssee* worden genoemd:

‘Na haar zag ik Iphimedia, de vrouw van Aloëus. Zij vertelde, dat zij had geslapen met Poseidon en hem twee zonen gebaard had, de goddelijke Otus en de wijdvermaarde Ephialtes; kort was hun levensduur, maar zij waren de grootste reuzen, die ooit de graanschenkende aarde gevoed heeft en na de beroemde Orion de allerschoonste. Op hun negende jaar waren zij negen el breed en negen vademen lang. Zij dreigden zelfs de

onsterfelijken op de Olympus met onstuimige strijd te bestoken. Op de Olympus wilden zij stapelen de Ossa en op de Ossa de van bladeren ruisende Pelion, om de hemel zo te bestormen. En dit hadden zij stellig volbracht, als zij volwassen waren geworden; maar de zoon van Zeus en de schoongelokte Leto doodden hen beiden, voordat onder hun slapen de eerste haren ontsproten en hun kin bedekten met weelderig dons.’ (*Odyssee* 11, 305-320; vertaling Schwartz 1951 met enkele minieme orthografische aanpassingen).

Otus en Ephialtes legden dezelfde overmoed aan de dag als [91] de architecten van de toren van Babel. Beiden wilden ze immers hun bouwsels tot de hemel doen reiken. Beiden werden ze voor hun hoogmoed bestraft, zij het op uiteenlopende wijzen. In Homerus’ versie worden Otus en Ephialtes koelbloedig en tijdig gedood door Apollo, terwijl de torenbouwers nog van geluk mogen spreken: zij moesten enkel een spraakverwarring ondergaan. Op dit punt verschillen de verhalen dus fundamenteel: het talige gevolg vinden we namelijk alleen terug in de mythe van de toren van Babel in *Genesis* 11.

In tegenstelling tot de bovenstaande discussie over het statuut van het Hebreeuws besteedt Origenes maar weinig aandacht aan de weerlegging van Celsus’ opvattingen op dit punt. Hij wimpelt deze aantijgingen af met een *argumentum ex auctoritate*: Mozes, volgens de joods-christelijke traditie de auteur van de eerste vijf boeken van de Bijbel, of *Pentateuch*, is eenvoudigweg vele generaties ouder dan de Griekse mythes en zelfs het Griekse schrift:

‘Volgens hem [dat wil zeggen Celsus] heeft Mozes, die het relaas over de toren en de spraakverwarring heeft opgetekend, de mythes over de zonen van Aloëus gecorrumpeerd en een gelijkaardig verhaal over de toren opgetekend. Daarom zie ik mij genoodzaakt te verduidelijken dat er naar mijn mening niemand eerder dan Homerus het verhaal over de zonen van Aloëus heeft verteld. Ik denk dat Mozes de auteur is van het relaas over de toren, dat veel ouder is dan Homerus maar ook de uitvinding van de Griekse letters voorafgaat.’ (*Tegen Celsus* 4, 21). [92]

Babel opnieuw belegerd: Cyrillus’ *Tegen Julianus*

Opvallend genoeg vinden we deze aantijging van plagiaat ook terug in de bijtend spottende woorden van Julianus de Afvallige. Hij was een neef van keizer Constantijn de Grote (circa 280 – 337 n.Chr.), die van 361 tot 363 n.Chr. op de Romeinse keizerstroon zat en voor een reveil van het heidense gedachtegoed had gezorgd. Julianus betoogt dat de mythe van de

toren van Babel geen enkele historische waarheid bevat, net zo min als Homerus' verhaal over de Aloadae. Bovendien claimt hij dat God uit angst voor de mens, zijn eigen scheepsel (!), de Babelse spraakverwarring tot stand heeft gebracht.

Ook hier zijn we getuige van een clash tussen de heidense en de christelijke traditie die evenmin eerlijk verliep: pas lang na Julianus' dood in 363 neemt de Griekse kerkvader Cyrillus van Alexandrië de pen op tegen de bovengenoemde beschuldigingen in zijn apologetische geschrift met de lange titel 'Υπὲρ τῆς τῶν Χριστιανῶν εὐαγοῦς θρησκείας πρὸς τὰ τοῦ ἐν ἀθέοις Ἰουλιανοῦ (*Ter verdediging van de heilige religie van de christenen tegen de geschriften van de goddeloze Julianus*), hier kortweg *Tegen Julianus* genoemd.

Eerst countert Cyrillus de spottendheid van Julianus door eenvoudigweg te stellen dat het om twee geheel verschillende verhalen gaat: hij stelt letterlijk dat het relaas over de Aloadae 'geen enkele betrekking heeft op ons' (*Tegen Julianus* 4, 137: ... πρὸς ἡμᾶς οὐδέν). Daarna bespreekt Cyrillus in detail de grote verscheidenheid aan talen. Zijn discussie van dit fenomeen wordt in feite geheel uitgelokt door de polemische uitlatingen van Julianus, die de Babelse gebeurtenissen had geridiculiseerd. Julianus is er immers rotsvast van overtuigd dat de bouw van de toren van Babel allesbehalve historisch is. Hoe kan de mens immers een toren bouwen die helemaal tot aan het hemelgewelf reikt? In het nauw gedreven door Julianus, voelt Cyrillus zich gedwongen om de empirische mogelijkheid van deze torenbouw aannemelijk te maken (*Tegen Julianus* 4, 137).

Julianus had de christelijke God bovendien verweten onmachtig te zijn (*Tegen Julianus* 4, 138-139). Zoals de Bijbel stelt in *Genesis* 11, 5 ('Maar toen daalde de HEER af om te kijken naar de stad en de toren die de mensen aan het bouwen waren'; geciteerd naar De Nieuwe Bijbelvertaling), moest God klaarblijkelijk van zijn hemelse troon afdalen om de taal der mensen te verwarren:

'Maar hoe heeft Hij dat toch gedaan? Door neer te dalen uit de hemel, aangezien Hij er blijkbaar niet toe in staat was het van bovenaf te doen, ...' (*Tegen Julianus* 4, 138).

Cyrillus gaat in de tegenaanval door te benadrukken dat God geen vleeselijke, maar een onlichamelijke substantie is die geen plaats, geen grootte en geen definitie toelaat (*Tegen Julianus* 4, 139). Bovendien oppert hij dat taaldiversiteit voor de mens een φάρμακον is (*Tegen Julianus* 4, 136). Dit Griekse woord kan heel verschillende betekenissen hebben, maar op basis van de context moet men het hier interpreteren als 'heilzaam redmiddel' en niet

als ‘gif’. Bovendien heeft God niet uit angst voor zijn eigen creatie de oertaal in verwarring gebracht (*Tegen Julianus* 4, 135). Integendeel, de verscheidenheid aan talen is volgens Cyrillus een erg nuttig gegeven voor de mens en waarschuwt hem ervoor geen hoogmoedige daden meer te stellen, wat hij ook herhaalt in zijn Γλαφυρά εἰς τὴν Γένεσιν (*Sierlijke duidingen bij Genesis*) 2, 44:

‘... maar toen ze een hoogmoedige daad beraamden, bracht Hij Zijn van nature in Hem aanwezige mildheid in de praktijk en maakte Hij een einde aan hun ondernemingen door middel van de veeltaligheid. Daarmee geeft Hij aan dat Hij overwegingen die de mens te boven gaan, ook al zouden ze die op een of andere manier door onmogelijke middelen bereiken, niet onbestraft toelaat.’

Tot slot steekt Julianus nog de loftrumpet over de uitzonderlijke kwaliteiten van de Griekse taal, die hij opeist [93] voor heidense doeleinden. Cyrillus fluit Julianus echter terug. Alle talen zijn ontstaan na de spraakverwarring: niemand mag exclusiviteit pretenderen, zelfs de Grieken niet, die maar al te vaak een hoge borst opzetten over hun eigen taal. Net zo min als alle andere volkeren hebben zij immers hun taal zelf uitgevonden:

‘De Griekse elite meende immers, naar alle waarschijnlijkheid, zelf uitvinders van de mooie taal te zijn, en ze schreven de daden van onzegbare kracht aan hun eigen breinen toe.’ (*Tegen Julianus* 7, 234).

Christenen en heidenen: een intellectuele clash tussen twee tradities

Hoe banaal sommige details waarover deze auteurs discussiëren ook mogen lijken, we zien hier twee doorleefde en bevlogen pennentwisten die doorspekt zijn met soms opvallende en zelfs verrassende argumenten, waarin de thema’s ‘taal’, ‘taaloorsprong’ en ‘taaldiversiteit’ een belangrijke rol spelen. De twee bovenstaande disputen vormen slechts een fractie van het laatantieke taaldebat in de Griekstalige wereld, dat men op zijn beurt dient te kaderen binnen de groeiende tweespalt tussen de heidense en de christelijke traditie in de latere oudheid. De vaak absurde originaliteitsclaims van de auteurs zijn als het ware symptomatisch voor de onverzoenlijkheid van twee ideologieën waarvan een vreedzame intellectuele symbiose uitgesloten lijkt.

Noot

1 De vertalingen in dit artikel zijn van de hand van de auteur, tenzij anders vermeld.

Beknopte bibliografie en suggesties voor verdere lectuur

Bijbel (Heerenveen – 's-Hertogenbosch: Uitgeverij NBG – Katholieke Bijbelstichting, 2007⁵).

A. Borst, *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, 5 vols. (Stuttgart 1957 – 1963), I [*Fundamente und Aufbau*], 227 – 257.

Homerus. Odyssee. Vertaald door M.A. Schwartz (Haarlem 1951).

L. Karfíková, Der Ursprung der Sprache nach Eunomius und Gregor vor dem Hintergrund der antiken Sprachtheorien (CE II 387-444; 543-553), in Lenka Karfíková – Scott Douglass – Johannes Zachhuber (eds.), *Gregory of Nyssa: Contra Eunomium II. An English Version with Supporting Studies. Proceedings of the 10th International Colloquium on Gregory of Nyssa (Olomouc, September 15-18, 2004)*, Supplements to *Vigiliae Christianae*, 82 (Leiden 2007) 279-305.

M. Rubin, The Language of Creation or the Primordial Language: A Case of Cultural Polemics in Antiquity, *Journal of Jewish Studies*, 49 (1998) 306-333.